

ZDENĚK HLAVSA (Praha)

K PROBLÉMU AKTUÁLNOSTI JAKO MODIFIKAČNÍ CHARAKTERISTIKY

Opozice aktuálnost : neaktuálnost se zatím nedostala do centra zájmu slavistického studia, chybí jí dokonce obecný konsensus co do chápání významu termínu. Proto snad není nevhodné vrátit se k této tematice¹ — nový podnět k tomu daly i některé formulace Teoretických základů synchronní mluvnice spisovné češtiny² (dále TZ). Autor chápe tyto poznámky především jako příspěvek k prohlubování jejich koncepce.

Uvedenou opozici je zřejmě třeba uplatňovat v popisu sémantiky propozice, tedy jakožto modifikační charakteristiku propozičního jádra, nikoli jen jako morfologickou kategorii slovesa; ta je jen jedním, byť i nejběžnějším způsobem jejího vyjadřování. Vedle ní mohou příslušné významy však vyjadřovat i prostředky jiné. Srov.

*Jana pomluvá kolegy — J. vždy pomluví kolegy (kolegu)
J. pomluví každého kolegu*

*Divky bývají pilnější než chlapci — Divky jsou někdy pilnější...
Některé dívky jsou pilnější než chlapci*

Jde o věty synonymní, nebo přinejmenším obsahově ekvivalentní. Neaktuálnost v nich alternativně signalizuje i kvantifikující adverbialní modifikátor (*vždy, zpravidla, nikdy*) nebo kvantifikátor u participantu (*každý, některý*). Dnes zpravidla přijímaná valenční koncepce popisu větné struktury, tj. vycházející z předpokladu, že výběr větného vzorce je dán výběrem slovesa pro úlohu predikátu, ovšem nutí k tomu, aby i modifikační charakteristiky byly spojovány pokud možno s predikátem. (Tím je třeba rozumět sémantický činitel usouvztažnění elementů propozice, nikoli jen sloveso jako znakovou jednotku.) Proto je lépe formulovat některá omezení směrem od predikátu k participantům, např. tak, že aktuální děj vylučuje generický význam substantiva, nikoli že „generičnost podmiňuje jen ‚děje‘ neaktuální“ (TZ 3.6. op. cit. s. 28).

¹ Srov. autorův článek *Tři problémy pro strukturální výklad kategorie času*, sb. *Charakteristika temporalna wypowiedzenia*, Warszawa atd., s. 197 (materiály konference v Jadwisinu).

² Viz SaS 36, 1975, s. 18–46.

Není jednoty v tom, zda opozice aktuálnost : neaktuálnost může být uplatněna i mimo přítomnost. Výslovně negativní stanovisko tu zaujímá Chloupek,³ navazuje tak na Trávníčka a v podstatě i na Havránka a Jedličku; naproti tomu rozšíření její platnosti doporučují Panevová, Benešová a Sgall.⁴ Pracovní elaborát Mezinár. komise pro studium gramatické stavby slov. jazyků, jehož jsou TZ zestručněnou verzí, dává k úvaze rozdíl absolutní a relativní aktuálnosti (v přítomnosti — mimo přítomnost). Uvážíme-li, že sémantická dvojznačnost vět jako *Petr kouří* (ve smyslu „Petr právě kouří“ a „Petr je kuřák“) se projeví i tehdy, jestliže verbum finitum nabývá tvaru preteritálního a futurálního, a že dokonce existují i generické věty s preteritem, např. *Pterodaktyl létal*, nelze nechat za pravdu širšímu pojetí. Může být jen sporné, zda pro tyto významové rozdíly jsou vhodné uvedené termíny. Jev sám by gramatika postihnout měla, a to jako modifikační charakteristiku: od těch totiž očekáváme, že by měly poskytovat co nejuplněnější informaci o paradigmatických možnostech větného jádra. Souvislost s jinými jevy jazykové struktury vidíme v tom, že se touto opozicí vlastně rozšiřuje platnost kategorie identifikace na větu. Předpokládejme, že lexikálně obsazený větný vzorec, tj. útvar obsahující toliko morfologické kategorie syntakticky vázané, se vztahuje k celé třídě situací jakožto k svým denotátům; v tomto smyslu může být tedy i věta in potentia pojmenovávacím prostředkem. (Tím se samozřejmě nevyčerpává její definice.) Uplatnění této „zárodečné“ struktury jako výpovědi předpokládá, aby byl specifikován tento vztah jednak po stránce kvantifikační, jednak identifikační. Kvantifikační modifikací je výpověď vymezena co do počtu situací, které jsou jí označeny (tu se uplatní význam fázovosti). Identifikační pak rozumíme možnost jednoznačně určit takový bod daného děje (ve smyslu sémantiky slovesného tvaru), který je současný s bodem časové osy denotátu, tj. v dimenzi předčasnosti — současnosti — následnosti k době mluvení. Tak např. děj označený větami *Závodníci běželi třetí kolo*; *Závodníci v té chvíli ještě běželi kolem stadiónu* jakožto minulý nezbytně trval též v jednoznačně určitelném časovém bodu předčasném mluvnímú aktu (srov. test aktuálnosti pomocí výrazu „v daném okamžiku“ v práci citované v pozn. 4). Lze tedy identifikovat „referenční bod“ pro takový děj. U prezentu imperfektivních sloves je toliko navíc známo, že tímto referenčním bodem je okamžik promluvy; přijímá se však i zde, že označovaný děj není naň omezen. Naproti tomu u věty *Jan v mládí běhal* „byl běžcem“ nelze tuto podmínku splnit: úsek časové osy ohraničený jako „Janovo mládí“ sice obsahuje body, v kterých označený děj probíhal, ale i když známe časové a situační okolnosti a kontext, v kterém byla tato věta pronesena, nedokážeme tyto body určit. Má tedy neaktuální děj podobný charakter jako neurčité označení objektu (např. *nějaký běžec* apod.). Pokud jde o termín „relativní aktuálnost“, rezervovali bychom jej raději na případy jako *Kdykoli jsem se podíval na obrazovku televizoru, závodníci běželi kolem stadiónu*. Nepovažujeme za užitečné chápat tento děj jako neaktuální, resp. opakovaný, lze tu užít i jednoznačně aktuálního a jednofázového *běželi*.

Zatímco aktuálnost by byla takto uspokojivě vymezena, termín „neaktu-

³ (*Neaktuálnost slovesného děje*, SaS 34, 1973, s. 48—51.

⁴ *Čas a modalita v češtině*, Praha 1971.

álnost“ pokrývá zřejmě dost různorodé typy. Grochowski⁵ liší význam univerzálnosti, potenciálnosti a habituálnosti. (Mluví ovšem o významech slovesa, přesněji řečeno jeho prezentního tvaru.) Specifičnost prvního typu (který je exemplifikován větami jako *Pták létá*, *Ryba dýchá žabrami*, tkví však spíše v univerzálnosti (generičnosti) participantu než predikátu, podstata děje je táž i ve větě *Náš Jiříček už chodí*, kde o univerzálnost ve smyslu autorově zřejmě nejde. Potenciálností rozumí význam schopnosti (*Ondřej běhá rychleji než Vojtek* „umí běhat“), habituálností pak dost různorodý okruh označení „často se opakujících faktů nebo událostí“. Domníváme se však, že zvláštní důležitý typ tvoří charakteristika dějem. Příslušná proposice má hodnotu kvalifikace objektu, připisovaná vlastnost se však projevuje dějem, zpravidla činností. Jen zčásti je diagnostickým ukazatelem možnost parafráze se sponou typu *Petr kouří* — *Petr je kuřák; opravuje televizi* — *je televizním opravářem*; podstatnější je asi to, že na rozdíl od ostatních typů neaktuální „habituálnosti“ nemá tento typ možnost rozvíjení kvantifikujícími adverbii *vždy, často, stále* apod.: *Petr stále hraje / hrává na housle* není synonymní s *Petr je houslista*. (Existují ještě další omezení, která by si vyžadovala pečlivější prozkoumání: tak např. věta *Eva zpívá populární písně* může mít prostý význam neaktuální habituálnosti „ráda, často zpívá“ i význam kvalifikace „je zpěvačkou populárních písní“, ale věta *Eva zpívá hezké písně* takovou dvojí interpretaci nedovoluje.)

Významy aktuálnosti a neaktuálnosti nejsou v češtině systematicky vyjadřovány, platí jen to, že frekventativa mohou být toliko neaktuální. Pokud jde o další ukazatele, uvádí se zejména, že u tranzitivních sloves je neaktuálnost signalizována tzv. bezpředmětovým užitím.⁶ Avšak toto tvrzení by vyžadovalo pečlivější ověření: věta *Petr kouří cigaretu* má sice nepochybně jen aktuální význam, což o větě *Petr kouří* neplatí, ale neaktuální význam může mít i věta *Petr kouří cigarety* „je kuřákem cigaret (nikoli dýmky)“, tedy signálem aktuálnosti je singulár *cigaretu*, nikoli předmět vůbec. (Avšak ani tvar, ani číselný význam doplnění nelze jako ukazatele absolutizovat, v obdobných případech u jiných substantiv je i singulár možný: *Pstruha chytám na třpytku*.) Nicméně bezpředmětové užití se u významu neaktuálnosti objevuje často. Podrobněji zdůvodňujeme jinde,⁷ že nevyjádření předmětu, „nulová realizace participantu“, může být reprezentací jisté sémantické kvality, pro kterou zde volíme (v trochu užším smyslu) Danešův termín „všeobecný předmět“;⁸ její význam snad trochu ozřejmíme tím, že ji lze často parafrázovat výrazem *všechno, cokoli* apod. Jde vlastně o participant s hloubkovým kvantifikátorem⁹ univerzálního typu, který je slučitelný jen s neaktuálními významy proposice (přesněji s neaktuální modifikací predikátu). Tyto všeobecné předměty mají nikoli zanedbatelnou frekvenci, a tak se stává, že jev frekvenční je povyšován

⁵ M. Grochowski, *Znaczenia polskiego czasownika: aktualne, potencjalne, habitualne, uniwersalne — w świetle kategoryalnego znaczenia form czasu teraźniejszego*, *Studia semiotyczne* III, Warszawa 1972, s. 161–168.

⁶ TZ loc. cit.

⁷ Z. Hlavsa, *Some problems of semantics in syntax*, *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* XXXIV, 1976, s. 73–79.

⁸ F. Daneš, *Větné členy obligatorní, potenciální a fakultativní*, *Miscellanea Linguistica*, Ostrava 1971, s. 131–138.

⁹ Viz Z. Hlavsa, *Denotace objektu a její prostředky v současné češtině*, Praha 1975.

na pravidlo, i když bezpředmětové užití slovesa může být motivováno i jinak (*Maminka vaří* neznámá jen „maminka je kuchařkou“, nýbrž též „maminka právě chystá jídlo“). Zdá se též, že pro menší část českých sloves je bezpředmětové užití dokonce omezeno právě jen na případy s všeobecným předmětem (např. *Ty šaty sluší*).

V závěru by snad bylo vhodné vyslovit se k obecné otázce sympozia, jak ji položil M. Grepl. Opozice aktuálnosti : neaktuálnosti tedy zřejmě obsahuje hodnoty, které patří větně modifikačním kategoriím; jde-li však opravdu o paralelu ke kategorii identifikace, pak je musíme považovat za kognitivní, nikoli komunikativní (pragmatické) složky v syntaktickém popisu. Bude třeba dále zkoumat, co všechno neaktuálnost zahrnuje, a pokusit se dojít k shodě obsahové, terminologické i klasifikační. Stojí před námi též veliký úkol materiálový: není zatím zcela zřejmé, jaká omezení, zejména valenčního rázu, se na uplatňování opozice kladou.